

Din, Diyanet ve Yeni Cumhuriyet: Ziya Gökalp'in Reform Vizyonu*

Religion, Diyanet and the New Republic: Ziya Gökalp's Vision for Reform

Hicret K. TOPRAK**

Özet

Ziya Gökalp'in dinde reform vizyonu, Cumhuriyet'in ideolojik temellerini şekillendiren önemli bir referans kaynağı olarak dikkat çekmektedir. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" tezinde modernleşmeyi milli bir din anlayışıyla uzlaştırmaya çalışan Gökalp, milliyetçiliği çağın belirleyici ideolojisi olarak görmüştür. Sosyolojinin Batı eksenli kurucu fikriyatından beslenen Gökalp'in dinde reform önerileri, bu makalede laikliğin kuramsallaştırılması ve dinin millileştirilmesi ekseninde ele alınmaktadır. Erken Cumhuriyet döneminde laik hukuk sisteminin temellendirilmesinde Gökalp'in "diyanet" ve "kaza" ayrımına dayanan görüşleri önemli bir rol oynamıştır. Bu sayede dinin bir kısım toplumsal işlevleri korunurken, kültürel unsurları içeren laik bir kamusal alanın inşası için ihtiyaç duyulan teorik zemin de tahkim edilmiştir. Gökalp'in reform vizyonunda dinin millileştirilmesi, özellikle Türkçe ibadet uygulamasında somutlaşmaktadır. Harsın (kültür) milli, medeniyetin evrensel olduğunu savunan Gökalp, Türkçe ibadeti ortak bir vicdan ve zihniyetin inşası bağlamında idealize ederek Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen Türkçe ezan, Türkçe Kur'an ve Türkçe hutbe uygulamalarına zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Din Reformu, Laiklik, Diyanet-Kaza, Türkçe İbadet

Abstract

Ziya Gökalp's conception of religious reform constitutes a pivotal reference point in the formation of the ideological foundations of the Republic. In his programmatic thesis "To Become Turkish, To Become Islamic, To Become Modern" Gökalp sought to reconcile the project of modernization with a nationally defined understanding of religion, situating nationalism as the central ideology of his time. His proposals for reform, informed by the Western-oriented founding principles of sociology, are examined in this article through the lenses of secularization and the nationalization of religion. Central to his thought is the distinction between *Diyanet* and *Kaza*, which played a decisive role in shaping the secular legal order of the early Republican era. While preserving certain social functions of religion, this framework simultaneously provided the theoretical basis for the construction of a secular public sphere infused with cultural elements. Within Gökalp's vision, the nationalization of religion found concrete expression most notably in the practice of worship in Turkish. By asserting that culture is national while civilization is universal, Gökalp idealized Turkish-language worship as a means of cultivating a shared conscience and collective mentality, thereby laying the intellectual groundwork for the Republican-era adoption of the Turkish call to prayer, the Turkish Qur'an, and the Turkish sermon.

Keywords: Ziya Gökalp, Religious Reform, Secularism, Diyanet-Kaza, Turkish Worship

* Bu makale, 4-5.12.2024 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "Vefatının 100. Yılında Ziya Gökalp Anısına Dünden Bugüne Kültür ve Medeniyet" sempozyumunda sunulan bildirinin gözden geçirilerek geliştirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, hicret.toprak@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4821-8768

Giriş

Ziya Gökalp hem Cumhuriyetin kurucu fikriyatını hem de Tanzimat döneminde oluşmaya başlayan ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tevârüs eden fikirlerin süreklilik ve kopuş süreçlerini anlamlandırma konusunda önemli bir yere sahiptir. 1913 yılında ortaya attığı “Üç Fikir Cereyanı: Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” teziyle milli karakterde bir din anlayışının teorik temellerini oluşturan Gökalp, bu üç cereyandan özellikle Türkleşmenin altını çizerek yeni asrın karşı konulmaz bir biçimde “milliyet asrı” olacağını öne sürmüştür. Bu teorik çerçeve, kendisi bunların sonuçlarını görmeye yetişemese de yeni rejimin kurucu fikriyatında derin bir etki bırakacak ve Cumhuriyet devrimleriyle birlikte dini reformlara ilham kaynağı olacaktır.¹

Ziya Gökalp'in yaşamındaki fikri kırılmalar dikkate alındığında, onun entelektüel dönüşümünü üç dönem içinde ele almak mümkündür. İlk kırılma, ilgili kaynaklarda da sıklıkla atıfta bulunan 17 yaşındaki intihar girişimidir. Bu kriz bir taraftan onun kişisel deneyimlerini yansıtırken aynı zamanda -daha sonra entelektüel anlamda besleneceği Durkheim'in intihar çalışmasında ifade ettiği gibi-² toplumsal bir etkileşimin ürünü olsa gerektir. Yaşadığı bu ilk krizden sonra onun fikirlerinde önemli değişimler olduğunu biliyoruz. 14 Temmuz 1898'de arkadaşlarıyla birlikte “düzeni yıkıcı” çalışmalarda bulunma ve “yasak yayımlar” bulundurma gerekçesiyle tutuklanan Gökalp, 1899'da bu defa padişah aleyhine yazı yazmak suçuyla tekrar tutuklanır ve on ay hapis hayatı yaşar. Bu süreci daha sonra kendisini “ruhi bunalım”-dan kurtaran bir tür “itikaf” olarak yorumlamıştır.³

İkinci kırılma, İttihat ve Terakki Fırkasına üye olduktan sonra 1910 yılında Selanik'te görevlendirilme süreciyle başlar. Fırkanın merkez-i umumi üyeliğine seçilen Gökalp, bu dönemde başta Durkheim olmak üzere Sosyoloji biliminin kurucu figürlerinin düşünceleriyle tanışır. Gökalp'in sosyolojik muhayyile ile buluşması, belki bugün de Türk sosyolojisinin kurucusu olarak nitelenmesine sebep olan fikirlerini geliştirmesini sağlamış ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu krizden nasıl çıkacağı konusundaki sentezci söylemlerini derinden etkilemiştir.

¹ Erken dönem Cumhuriyet politikalarında Ziya Gökalp'in belirleyici bir etkisi olduğu yönündeki literatürün oluşmasına Mustafa Kemal [Atatürk]'e atfedilen ve Ziya Gökalp'in onun fikirlerinin babası olduğu yolundaki rivayet de katkı sağlamış olsa gerektir.

² Émile Durkheim, *İntihar*, Ankara, TTK, 1986.

³ Şevket Beysanoğlu, “Ziya Gökalp'in Diyarbakır'daki Çalışmaları”, *Ziya Gökalp*, S. 41, C. 7, 1986, s. 40.

Durkheim'in mekanik ve organik dayanışma kavramlarından hareketle Gökalp, modernleşmenin toplumsal farklılaşmayı artıracığını öngörmüş, bu farklılaşmayı dengelemek için de "milli hars" etrafında birleşen yeni bir dayanışma ideali inşa etmeye çalışmıştır. Osmanlı toplumunun geleneksel yapısında mekanik dayanışmaya benzer bir ortak bilincin (ortak hars) var olduğunu ve bu bilincin din, dil ve ahlak gibi unsurlarla şekillendiğini savunan Gökalp, bu eklektik fikriyata bağlı olarak "medeniyet" ve "hars" ayrımına dayanan özgün bir toplumsal dönüşüm fikri geliştirmiştir.

Gökalp'in entelektüel yaşamındaki üçüncü kırılma noktası ise Cumhuriyet'in kuruluşudur. Mondros Mütarekesi'nin ardından 30 Ocak 1919'da İttihat ve Terakki Fırkası yöneticileriyle birlikte Malta'ya sürgüne gönderilen Gökalp, burada da çalışmalarını sürdürür. Londra Konferansı'nda alınan kararla 1921'de İstanbul'a, bir süre sonra da Diyarbakır'a döner. Numune Mektebi'nde haftada iki gün felsefe ve içtimaiyat dersleri verir ve 5 Haziran 1922'de *Küçük Mecmua* adlı gazete-yi çıkarmaya başlar. Yeni devletin fikir organı olarak değerlendirilen Küçük Mecmua, toplam 33 sayı çıkarılmış, 1923 yılının mart ayında Telif ve Tercüme Heyeti Reisliğine getirilmesinden sonra kapanmıştır. Onun bu dönemdeki fikirlerini özellikle *Türkçülüğün Esasları* isimli son eserinde görmek mümkündür. 11 Ağustos 1923'te Diyarbakır mebusu olarak TBMM'ne giren Gökalp, 25 Ekim 1924'te henüz 48 yaşında iken vefat etmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen uygulamalar dikkate alındığında, Ziya Gökalp'in "Türk Din reformu" üzerindeki etkileri başlıca iki temel başlık altında incelenebilir. İlki Gökalp'in "içtimâi usûl-i fıkıh" kavramsallaştırması çerçevesinde ele aldığı ve laikliğin temellendirilmesinde güçlü bir argüman olarak başvuru olan "Diyanet ve Kaza" ayrımı, ikincisi ise dinin millileştirilmesi ve yine bu bağlamda "Türkçe ibadet" meselesidir.

Laikliğin Temellendirilmesi: "Diyanet" ve "Kaza"

Gökalp'in "diyanet" ve "kaza" ayrımı hukuk sisteminin yeniden kurgulanması yolunda bir açılım sağlamıştır ve onun bu teklifi laikliğin temellendirilmesinde de önemli bir yere sahiptir. Dini Osmanlı'da "gerileme"nin yegâne sebebi olarak gören radikal Batılılaşma taraftarlarına karşı Gökalp, onu toplumsal dayanışmanın önemli bir unsuru olarak tanımlamış ve modernleşme ile dinin nasıl bir arada bulunabi-

leceğine yoğunlaşmıştır.⁴ İslam hukuku (fıkıh) Gökalp'e göre bir yönüyle vahye başka bir yönüyle se içtimaiyata dayanmaktadır:

"Fıkıhın menbaları ikidir: Naklî şariat, içtimai şariat. Naklî şariat tekâmülden müteâlidir. İçtimai şariat ise içtimai hayat gibi daimi bir sayrûret (devinim) halindedir. O halde fıkıhın bu kısmı İslam ümmetinin içtimai tekâmülüne teb'an tekâmül etmeye yalnız mütaid değil, mecburdur da. Fıkıhın nüsûsa istinat eden esasları kıyamete kadar sabit ve lâ yetegay-yerdir, fakat bu esasların nâsın örfüne, fakihlerin icmainsine müstenit olan içtimai tatbikatı her asrın icâbât-ı hayatiyesine intibak zaruretindedir."⁵

Bu bağlamda o, hukuk alanını *nakli* ve *içtimai* olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra içtimai hukuk alanının nasıl tanzim edileceği konusunu da ele alır ve "örf" tarafından oluşturulan bu alanın tanzimi için "içtimai usul-i fıkıh" önermesini geliştirir.⁶ Öncelikle fıkıhın alanını ikiye ayırmaktadır. Bunlardan ilki dinî ibadetler yani "menâsik-i İslâmiye", ikincisi ise hukukî muameleler, yani "hukûk-i İslâmiye" dir.⁷ Buradan hareketle Gökalp, dinin "diyani" hükümleriyle "kazai" hükümleri arasında bir ayrıma gitmiş ve bu ikisinin telifi gayr-i kabil (uzlaştırılması mümkün olmayan) alanlar olduğunu öne sürmüştür. Ahkam-ı diyaniyye, yani diyani hükümler, müeyyidesi yalnızca uhrevi olan hükümleri ihtiva etmektedir. Ahkam-ı kazaiyye ise müeyyidesi dünyevi olan hükümlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bugün "hukuk" denilen alan, önemli ölçüde bu kaza alanıdır. Gökalp, diyanet ve kaza alanlarını yaptırmaları açısından da ikiye ayırmaktadır:

"Bir işin Diyanet ciheti mukaddes olduğu için oraya idareyi maslahat, itilafkarlık, hilecilik gibi dünyevi tedbirler giremez. Bir işin kazai ciheti ise iktisadi, sıhhi, fenni birçok dünyevi icabata tabi olmak mecburiyetindedir. *Diyanet ve kaza birbirine karıştığı zaman ikisi de birbirine muzır olur.* Çünkü bunların esasları ayrı ayrı gayelere matuftur. Müftüler yalnızca diyani hükümleri itâ, kadılar yalnız kazâi vazifeleri icra ettiği zaman ikisi de vazifelerinin safvet ve tamamîyetini muhafaza edebilir."⁸

⁴ Hilmi Ziya Ülken'e göre Gökalp, teknik ve ilim birliği anlamında Batıcı, millî şuura sahip çıkma anlamında Türkçü'dür, ancak mazipereset ve ırkçı değildir. Ülken, ümmetçilik anlamında olmasa da Gökalp'in İslam kardeşliği ve ortak medeniyet dairesi bağlamında İslamcı olduğunu eklemektedir. Ülken'in görüşleri Gökalp'in bu üç farklı çizgiyi başarı ile terkip ettiğini vurgulamak açısından önemlidir. Bkz. *Ziya Gökalp*, Ankara, Kanaat Kitabevi, tz.

⁵ Ziya Gökalp, "Fıkıh ve İçtimaiyat", *İslam Mecmuası*, S. 2, s. 12.

⁶ Ziya Gökalp, "İçtimai Usul-i Fıkıh", *İslam Mecmuası*, S. 3, s. 84.

⁷ Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", *İslam Mecmuası* 27 Ağustos 1331. (1915).

⁸ Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", *İslam Mecmuası* 27 Ağustos 1331. (1915), s. 49.

Gökalp'e göre dini hükümlerin diyanî olan kısmı, nasların tayin ettiği bir alandır ve değişmeye kapalıdır. Buna karşılık İslam'ın, değişen şartlara intibak edebilmesi ve işlevini sürdürebilmesi için zamanın şartlarına göre değişmeye açık olan hükümleri şeriatın ictimâî yönünü oluşturur. Hatta diyanet ve kaza birbirinden o kadar ayrıdır ki "diyaneten caiz olmayan birçok işler kazaen câridir."⁹

Gökalp'in önerisi, klasik usûl-i fıkıh geleneği içinde bir yenilenme arayışından çok, yeni bir hukukî meşruiyet zemini tanımlamaya yönelik bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.¹⁰ Nitekim onun yaklaşımına göre Meşihat makamı yalnızca fetva konularıyla ilgilenmeli, neşr-i diyanetle uğraşmalı, kazai yetkileri bulunmamalıdır. Bu bağlamda o, "diyanet" olarak tanımladığı alanla sınırlı olmak koşuluyla, topluma hizmet edecek bir ihtisaslaşmış zümrenin bulunmasını da önermektedir. Din sahasının (diyani alan), dini terbiyenin ve dini öğretimin dileyen herkesin şahsi teşebbüsüne bırakılamayacak kadar önemli olduğunu öne süren Gökalp, sosyolojik muhayyileden hareketle toplumdaki iş bölümünün diyani alanda da söz konusu olduğunu, her işte olduğu gibi din sahasının da birtakım mütehasısları olması gerektiğini vurgulamaktadır. Zira neşr-i diyanetle mükellef olan bir sınıf önceden beri vardır ve bu sınıf başta müftüler olmak üzere müderrisler, meşayih, imam hatipler, vaizler ve hac delillerinden oluşmaktadır. Hatta bu görevliler "Bir diyanet nezaretinin zır-i murakabasında muntazam bir teşkilat-ı diniye halini aldığı zaman artık memleketin ve bütün alemi İslam'ın en ücra köşelerinde bile neşr-i diyanet vazifesinin hakkıyla ifa edileceğinden emin" olunabilecektir.¹¹ Bu düzen içinde müftüler ise "gayet yüksek olan mevkiinde kalmalı, daima takvadan ibaret olan ahkâm-ı diniyeyi yani ahlâk-ı insaniyenin en yüksek faziletlerini emr ve tavsiye etmekle iktifa eylemelidir."¹² Toplumsal düzen fikrinin, dini de içine alacak bir şekilde, kusursuz olarak varlığını idame ettirebilmesi için, diyanet alanının toplumun diğer kesimlerinden açık farkla ayrılan bir mazhariyet içinde yapılması gerekir. Dikkatle bakıldığında bu yaklaşım, Durkheim'ın kullandığı şekliyle "kolektif şuur"un toplumsal düzende süreklilik içinde devam etmesine yönelik "işlev-

⁹ Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", *İslam Mecmuası* 27 Ağustos 1331. (1915), s. 49.

¹⁰ Bu konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Lütfi Sunar, Sami Erdem, "Ziya Gökalp", *İslam Düşünce Atlası*, İstanbul, İLEM, 2017, s. 1283.

¹¹ Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", *İslam Mecmuası* 27 Ağustos 1331. (1915).

¹² Ziya Gökalp, "Din ve Şer'i'at", *İslam Mecmuası*, sy. 4/44, s. 908'den akt. Lütfi Sunar, Sami Erdem, "Ziya Gökalp", *İslam Düşünce Atlası*, İstanbul, İLEM, 2017, s. 1283.

selci" bir sosyolojik yönelimi yansıtmaktadır. Ancak Durkheim'ın kolektif şuur olarak kavramsallaştırdığı evrensel sosyolojisinden farklı olarak Gökalp, "milli" temelde kurgulanmış bir dayanışmadan söz etmektedir. Dinin toplumsal dayanışmaya katkısı da "milli hars"ın belirleyici unsuru olmasından ileri gelmektedir. Nitekim Durkheim'ın modern toplumlar için seküler ahlak ve sivil ritüeller vurgusuna karşılık, Gökalp, dinin millileştirilmesi yoluyla toplumsal dayanışmayı güçlendirmeyi önermektedir. Durkheim'ın eğitim ve meslek grupları gibi kurumların anomiyi önlemedeki rolüne benzer şekilde Gökalp de, modern toplumda anomiyi önlemek ve toplumsal dayanışmayı güçlendirmek için uzmanlaşmış bir dini teşkilatın gerekliliğine işaret etmektedir. Onun bu önerileri Cumhuriyet döneminde Şer'îye ve Evkaf Vekaleti kaldırılarak onun yerine ihdas edilen Diyanet İşleri Reisliğinin sınırlılıklarını ve kuruluş gerekçelerini de yansıtmaktadır.

Milli Din'e Doğru

Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra din alanının düzenlenmesine yönelik kapsamlı reformlar gerçekleştirilmiş, özellikle ulus devlet gereklilikleri çerçevesinde milli bir din yorumunun geliştirilmesine yönelik adımlar atılmıştır. Başta Türkçe ibadet olmak üzere dini reformların temellendirilmesinde Ziya Gökalp'in fikirleri kurucu bir rol oynamıştır. Osmanlı'nın çöküş sürecinden modern Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar bütün bu arada öne çıkan arayışlar içinde oldukça özellikli bir kişilik örüntüsüne sahip olan Gökalp'in düşünceleri, özellikle ölümünden itibaren modern Cumhuriyetçiler tarafından hazır bulunmuş bir acelecilikle kullanılmıştır. Oysa Gökalp, geçiş döneminin muhataralı evreninde ortada belirsiz, sahipsiz, ve şekilsiz gibi durmaya başlamış pek çok konuya muzdarip bir aydın olarak el atma gereği duymuştur. Bu bağlamda din, millet, ulus ve kimlik gibi hususlar, onun entelektüel mesaisinin belki de en temel konuları olmuştur.

Te'lifçi görüşleriyle radikal Batılılaşma taraftarlarından da İslamcı aydınlardan da ayrılan Gökalp, din ve modernleşme (ya da gelenek ve Batılılaşma) arasında Türkçülük ekseninde bir köprü kurmaya çalışmıştır. Bilindiği gibi o, harsın milli, medeniyetin ise evrensel olduğunu ileri sürmektedir. Ancak onun bu düşüncesini yalnızca kültür ve uygarlık ayırımına indirgemek yanıltıcı olacaktır. Onun ileri sürdüğü ayırımında kültür, uygarlığın ahlaki ve estetik boyutunu, bilim ve teknoloji

ise bilişsel ve maddi boyutlarını içermektedir.¹³ Buna göre din, ahlak, sanat, bireysel inançlar ve idealler gibi manevi değerler kültürün alanını; bilimsel doğrular, matematik kavramları, teknik, iktisat ve ticaret teknolojisi de medeniyetin alanını teşkil etmektedir. Gökalp, “olması gereken”i ifade eden kültürün insanların yönelimini; “olan”ı ifade eden akıl ve mantığın ise medeniyet alanını belirlediğini düşünmektedir. Ona göre amaçları ifade eden kültür “neden yaşamalı?” sorusuna cevap verirken, araçları ifade eden medeniyet de “nasıl yaşamalı?” sorusunu karşılamaktadır. Bu ikisi birbirini tamamladığında Gökalp’e göre toplumsal bütünleşme ortaya çıkmaktadır. Millet, “lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümre”; milleti oluştursan fertlerin sahip oldukları ortak “hars”tır. Medeniyet evrenselken hars ulusaldır. Bu çerçevede milliyetçilik “Fertle bağlı olduğu millet arasındaki hissi bağdır. Ve bu bağ oluşturan yine ortak harıdır. Değiştirilmesi ise insanın isteğine bağlı değildir.” Türkçülük ise “Türk harsını arayıp bulma çabasıdır. Çünkü toplumlar ancak iradeleri dışında olan vicdan ve zevklerine paralel düşündükçe çelişkiden uzak kalacaktır.”¹⁴

Gökalp, dönemin entelektüel yönelimlerini yansıtan üç fikir cereyanı içinde (Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak) özellikle Türkleşmenin önemini vurgulayarak bu asrın “milliyet asrı” olduğunu söylemiş¹⁵ ve düşüncelerini bu alana yöneltmiştir. Onun bu görüşü çok uluslu devlet yapısından ulus devlet modeline geçiş için de “ideolojik bir köprü” görevi görecekler.¹⁶ Ancak onun Türkçülük tanımını dini dışarıda bırakmaz ve her ikisi arasında kendiliğinden (tarihsel ve toplumsal gerekçelerle) bir birlikteliğin bulunduğu görülür. Bu sebeple “Türkçülerin gayesi muasır bir İslam Türklüğüdür. Türkçülerin Millet mefkûresi Türklükse, ümmet mefkûresi de İslamlıktır... Türkler, asri medeniyetin akıl ve ilmi ile mücehhez oldukları halde bir Türk-İslam harsı ibda etmeye çalışmalıdır.”¹⁷

¹³ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 58-9.

¹⁴ Ziya Gökalp, “Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, *Türk Yurdu*, Mart 1328 [1912], Yıl: 2, C. III, sy. 11, s. 331.

¹⁵ “Dünyanın şarkı da, garbı da bize celi bir surette gösteriyor ki bu asır milliyet asrıdır; bu asrın vicdanları üzerinde en müessir kuvvet, milliyet mefkûresidir. İçtimai vicdanların idaresi ile mükellef olan bu devlet, bu mühim içtimai âmili mevcut değil farz ederse, vazifesini ifa edemez. Devlet adamlarında, fırka racüllerinde bu his mevcut olmazsa, Osmanlılığı terk eden cemaat ve kavimleri ruhi bir surette idare etmek kabil olamaz... Milliyet hissinin hâkim olduğu bir memleketi ancak milliyet zevkini nefsinde duyanlar idare edebilirler.” Bkz. Ziya Gökalp, “Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, *Türk Yurdu*, Mart 1328 [1912], Yıl: 2, C. III, sy. 11, s. 331.

¹⁶ Şükrü Hanioglu, *Atatürk Entelektüel Biyografi*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2023, s. 656.

¹⁷ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1976, s. 21, 26.

Batı medeniyetinin bir bütün olarak kabul edilmesini savunan Gökalp, bununla birlikte aşırı bir Batılılaşmadan yana da değildir. Batı'dan "medeniyet"i, yani bilimsel metotları, maddi ve teknik unsurları almayı önerirken, "dini, ahlaki, bedii duyguların mecmu'u"¹⁸ olan "hars"ın başka toplumlardan iktibas edilemeyeceğini savunur. 1912 yılında "hars zümresi-medeniyet zümresi" ikileminden yola çıkarak "Biz Türkler, asri medeniyetin akl ü ilmiyle mücehhez olduğumuz halde bir Türk-İslam harsı ibda' etmeye çalışmalıyız" sözleriyle "muasırlaşma" idealini hars kavramıyla sınırlandırmıştır.¹⁹ Sırasıyla Çin, İran ve Avrupa medeniyetlerine girmelerine karşılık Türkler, Gökalp'e göre bütün bu süreçlerde "hars"larını muhafaza etmişlerdir. Nitekim bir hars, muhitindeki medeniyeti temsile çalışmazsa, muhitteki medeniyet o "hars"ı bozarak soysuzlaştıracaktır. Bu nedenle Tanzimat medeniyetçiliği Gökalp'e göre "taklitçiliğin ötesine geçemeyen bir medeniyetçiliktir ve Türk halk kültürünü dejenere etmiştir. Dolayısıyla yapılması gereken, Alman ve Çek milletlerinin yaptığı gibi "milli hars"ın uyandırılmasından ibarettir. Gökalp 1922 yılında bu görüşlerini tekrarlayarak "*Türk, harsını Garb'den ödünç alamaz*" demiştir.²⁰ Zira bir milletin güzellikle, ahlak ve felsefe ile ilgili zevkleri kendine özgüdür ve bunlar hiçbir zaman başka bir millettten alınamaz:

"Avrupa medeniyeti (müspet bilimlerle ilim, teknik ve sanatlarda) yüksek bir düzeye ulaştığı için Avrupa medeniyetine girmek milletimiz için şarttır. Avrupa'dan bilim ve teknolojiyi almakla, biz büyük ilerlemeler elde edeceğiz. Bundan başka Avrupa medeniyeti eşsiz güzellikler ve ahlaki zevkler yönünden de üzerimizde olumlu etkiler yapacaktır. Fakat bu etkiler bize Acem'den geçen felsefi, ahlaki ve estetikle ilgili zevkleri yıkıma çalıştığı ölçüde faydalıdır. Bunların yerine geçmeye kalktığı anda bu iki medeniyetin zevki de zararlı olur. Bir milletin güzellikle, ahlak ve felsefe ile ilgili zevkleri kendine özgüdür. Bunları asla dışarıdan alamaz. Dışarıdan yalnız ifade ve anlamlar, yöntemler, teknikler alınabilir. Duygular, heyecanlar, zevkler harsın unsurları olduğu için tamamıyla millidir."²¹

¹⁸ *Türkçülüğün Esasları*'nda bu tanımlı genişleterek şöyle demiştir: Hars, bir milletin dini, ahlaki, hukuki, mu'akalevi, bedii, lisanı, iktisadi ve fenni hayatlarının ahnkdar bir mecmuasıdır. bk. s. 27.

¹⁹ Ziya Gökalp, "Cemaat ve Cemiyet", *Türk Yurdu*, 30 Mayıs 1329 [1912], Yıl: 2, C. III, s. 565.

²⁰ Ziya Gökalp, "İkinci İstida: Gazi Paşa Hazretlerine", *Küçük Mecmua*, 1/21, 30 Teşrinievvel 1338 [1922], s. 15.

²¹ Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2016, s. 13.

Türk modernleşme literatüründe Ziya Gökalp'e hasredilen yer, genellikle onu bütünlüklü bir Batılılaşma projesinin öncüsü olarak görmeye hazırdır. Oysa Ziya Gökalp, Batı konusunda seçmecedir ve kendi projesinin tamamlayıcı unsurları, biri olmadan diğerini anlamsız kılan bir terkip arayışında karar kılmıştır. Yaygın ve yanlış çıkarımların aksine Gökalp, Batılılaşma karşısında "hars"ı kendi medeniyetimizin asli unsuru olarak öne çıkarmaktadır.

Cumhuriyet döneminin "milli" karakterde bir ulus inşasına yönelik hamleleri, Gökalp'in bu sentezci çizgisinden bir hayli farklılaşmış, milli karakterle uyumlu bir "kültür" inşa etme ve "Garb"ın zararlı etkilerinden korunma yaklaşımından, hızla Batı medeniyetini sorgulamadan aktarma çizgisine yönelmiştir.²² Mustafa Kemal [Atatürk], Ziya Gökalp'ten farklı olarak üstün olan harsın, onu üreten milletin yanı sıra diğerlerini de etkileyebildiğini ve büyük kıtalara şamil olabildiğini düşünmektedir. Örneğin Avrupa yahut "asr-ı hâzır" uygarlıkları, medeniyet başlığı altında sınıflandırılmaktadır, ancak bunlar son tahlilde gelişmiş, değişik coğrafyalarda tesirleri hissedilen "yüksek kültür"lerdir. Dolayısıyla onun "muasırlaşma" kavramına yüklediği anlam, Ziya Gökalp'ten farklı olarak bütünseldir ve kültür devrimini de içine almaktadır.²³

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte milliyetçilik, modern Türk ulusunun inşası yolunda yeni bir ulus devlet idealine götüren en önemli araç-ideoloji olarak seferber edilmiştir. Bu süreçte Osmanlı'dan kalan müktesebat, dine ait hemen bütün unsurlarıyla birlikte dışarıda bırakılmış, Aydınlanma ve Fransız devriminin kültürel ve siyasi mirası yeni rejimin ideolojik çerçevesi olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede doğrudan doğruya İslam öncesi "Türklük"le bağlantı kurularak Osmanlı'dan ve İslam'dan boşalan değerlerin yerine yeni mitler, simgeler ve ritüeller ikame edilmiş, Türklüğün tarihi ve dilsel kökenleri bilimsel bir araştırma nesnesi sıfatıyla öne çıkarılmıştır.

Gökalp'in kendisine ulaşılmasını arzu ettiği Türklüğün, İslam'la mücehhez bir millet ya da İslam'la yoğrulmuş bir kimlik olduğunda şüphe yoktur. Ne var ki Kemalist muhayyile, Türklüğü bu terkip içinde kendi projesine dahil etmeyi göze almak yerine, din konusunda ki hazır kalıp bazı ön yargılar eşliğinde İslam'dan azade kılınmış bir Türklüğü olabildiğince tarih öncesi zamanlarda "arayıp-bularak", orada bulunduğu en ilkel, ancak modernliğe teşne bir hazırlıkta hayata zerk

²² Şükrü Hanioglu, *Atatürk Entelektüel Biyografi*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2023, s. 656.

²³ Şükrü Hanioglu, *Atatürk Entelektüel Biyografi*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2023, s. 657.

etme çabası içinde olmuştur. Bu dönemde Türkçü hareket, Mustafa Kemal [Atatürk]'in görüşleriyle uyumlu “Garba doğru” hamlesini başlatmış, Ankara’da yeniden yayımlanmaya başlayan Türk Yurdu dergisi “Garb medeniyetini benimseyen ve bütün kurtuluş çarelerini o medeniyetin bize intikalinde görenlerin Türk milletini Garb milletleri ailesine sokmak isteyenlerin bir telkin vasıtası” olduğunu ilan etmiştir.²⁴ Bundan böyle aidiyet bağlarını, din ve mezhep yerine Türk milliyeti etrafında kurgulayan bir toplum idealinden söz edilecektir.²⁵ Buna göre yeryüzünde Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türk milletinden daha büyük, ondan daha eski, ondan daha temiz bir millet yoktur ve “Türk milleti kahramanlıkta olduğu kadar istidat ve liyakatte de bütün milletlerden üstündür.”²⁶ Bu doğrultuda bir taraftan dini alanın tanziminde milli öğelere ağırlık verilirken öbür taraftan da ibadetlerin Türkçe olarak yapılmasına yönelik adımlar atılmıştır. Mustafa Kemal [Atatürk] dönemin Maarif Vekili Reşit Galip’i bu konuyla ilgili olarak görevlendirmiş ve “milli bir din” yorumu geliştirmek üzere öncelikle Müslümanlığın bir “Türk dini” olduğunun ispat edilmesi ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesini istemiştir.²⁷

Türkçe İbadet

Ziya Gökalp’in “Dini Türkçülük” tezi özellikle “din kitaplarının ve hutbelerle vaazların Türkçe olması” fikrinde somutlaşmaktadır. “Bir millet, dini kitaplarını okuyup anlayamazsa dininin hakiki mahiyetini de öğrenemez” diyen ve “ibadetlerden alınacak hazzın”, “okunan duaların tamamıyla anlaşılmasına bağlı” olduğunu savunan Gökalp, Türklerin mevlid-i şerif, ilahi ve zikirleriyle Türkçe vaazları örnek göstererek, “eskiden beri Türk lisanıyla icrasına müsaade olunan” bu gibi ayinleri dini hayatın önemli bileşenleri arasında saymıştır. Bu çerçevede “Kur’an-ı Kerim’in ve ibadetlerde ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacatların ve hutbelerin Türkçe okunması lazım geldiğini” savunan Gökalp, Türkçe ibadetin fikri öncüsü olarak kabul edilmektedir. 1918 yılında yayınladığı “Vatan” şiirinde Gökalp, Türkçe ibadeti kolektif bir duygu ve düşünüş olarak vatan idealine bağlamaktadır:

²⁴ Hamdullah Suphi [Tanrıöver], “Başlangıç”, *Türk Yurdu*, 1/1, 15 Mart 1923, s. 2.

²⁵ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-I*, Ankara, TTK, s. 240.

²⁶ *Atatürkçülük Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1997, s. 96-98.

²⁷ Münir Hayri Egel, *Atatürk’den Bilinmeyen Hatıralar*, İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, 1959, s. 77.

“Bir ülke ki cami’inde Türkçe ezan okunur
 Köylü anlar ma’nasını namazdaki duanın.
 Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’an okunur
 Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Huda’nın
 Ey Türk Oğlu; işte senin orasıdır vatanın”²⁸

Esasen Gökalp, milliyetçilik fikrini daha en başında “lisan” ile ilişkilendirerek ele almış ve her iki kavramın birbirine bağlılığını “ırk” birlikteliğine incelemiştir. Buna göre milliyet, aynı lisanı konuşan kavimler arasında ortaklaşmaktadır. Örneğin Hint-Avrupa, Sami ya da Ural-Altay kavimleri esasen bir dil ailesinden başka bir şey değildirler.²⁹ Lisan, Gökalp’e göre fikirlerin ve hislerin, örf ve an’anelerin taşıyıcısı olduğu için aynı lisanı konuşan topluluklar zamanla aynı vicdan ve zihniyete sahip olurlar. Gökalp, belirli bir dine mensup olmanın da aynı lisanı paylaşanların ortak temayüllerini yansıttığını düşünmektedir:

“Bu suretle ruhların müşterek duyguları mütecanis olan bu fertlerin aynı dini kabule mütemayil bulunmaları gayet tabiidir. Buna binaendir ki lisanı zümrelerin ekseriyetle aynı dini kabul ettiklerini görüyoruz. Bidayette bazı hususi sebepler bu dini mütecânesete kısmen mani olsa bile, aynı lisanla mütekellim olanların tedricen aynı dine girdiklerini tarih bize gösteriyor.”³⁰

Mustafa Kemal [Atatürk]’in Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra hutbelerin Türkçe okunması yolundaki ilk açıklamaları, sıklıkla Ziya Gökalp’in görüşleri ile ilişkilendirilmiştir. Mustafa Kemal, Cumhuriyet’in ilanından kısa bir süre önce 7 Şubat 1923’te Balıkesir’de irad ettiği hutbesinde “hutbelerin halkın anlamayacağı bir lisanda okunması ve bugünkü icabat ve ihtiyaçlarımıza temas etmemesi, halife ve padişah namını taşıyan müstebitlerin arkasından köle gibi gitmeye mecbur etmek içindir. Hutbeden maksat ahalinin tenvir ve irşadıdır, başka bir şey değildir... Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icabat-ı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır” sözleriyle bir süre sonra gerçekleştirilecek olan Türkçe hutbe reformunun ilk işaretini vermiştir.³¹

²⁸ Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, İstanbul, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1918, s. 9.

²⁹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1976, s. 89-90.

³⁰ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1976, s. 91.

³¹ *Hakimiyeti Milliye*, 7 Şubat 1923.

Ancak Gökalp'in "milli lisan" da ibadete ilişkin yaklaşımı, lisanla ilgili görüşlerinde görülebileceği gibi bu reformun "millet" in inşasında olumlu bir rol oynayacağı ve aynı lisanı konuşan zümreler arasında bir tür "vecd" uyandıracığı düşüncesinden hareket etmektedir. Oysa Mustafa Kemal, dinde reformun öncülerini olan Reşit Galip ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi bu meseleye İslam'ın Türkleştirilmesi ve bir "milli din" oluşturulmasında işlevsel bir rol yüklemekteydi.³² Mustafa Kemal, önce hutbelerin ana gövdesinin Türkçe okunmasıyla başlattığı, ardından ezan, kamet, salat-ü selam ve tekbirlerin Türkçeleştirilmesi ile sürdürdüğü Türkçe ibadet reformunu namaz sureleri ile hitama erdirmek istemiş, hatta bu konuda İzmirli İsmail Hakkı ve Şerefeddin Yaltkaya'ya bir rapor hazırlatmış, ancak bu son aşamaya geçilememiştir.³³ Dolayısıyla onun dinde reforma yüklediği misyonun, Gökalp'in görüşlerinin daha radikal bir formda uygulanmasından öte, bir nevi "Türk İslamı"nın oluşturulması fikrine dayandığı söylenebilir. Bu çerçevede Osmanlı'dan tevarüs eden birikim, dine ait hemen bütün unsurlarıyla birlikte dışarıda bırakılarak milli öğelerle tedvin edilmiş yeni bir din anlayışının geliştirilmesine çalışılmıştır.³⁴

Sonuç

Ziya Gökalp'in dinde reform vizyonu, Cumhuriyet'in kurucu fikriyatını besleyen önemli kaynaklardan birisidir. Kendisi sonuçlarını görmemiş olsa da özellikle dinin millileştirilmesi ve Türkçe ibadet reformunda Gökalp'in görüşleri dini kurumsallaşmanın Türkiye'ye özgü uygulamaları açısından günümüze kadar süregelen muhtemel bir zemin oluşturmuştur.

Gökalp'in İslam üzerine düşünceleri, bütün ideolojik yönelimlerin bir şekilde din ile ilişkili olduğu ve günün koşullarında oldukça radikal sayılabilecek fikirlerin öne sürüldüğü bir ortamda gelişmiştir. Gökalp'in "diyanet ve kaza" ayırımına ilişkin görüşleri, laiklik ilkesinin hukukî ve toplumsal zeminde meşrulaştırılmasında sıra dışı bir argüman oluştururken, dini Türkçülük tezi bağlamında öne sürdüğü Türkçe ibadet önerisi de ulus-devlet inşasında milli bir din anlayışının geliştirilmesine kaynaklık etmiştir.

³² Şükrü Hanioglu, *Atatürk Entelektüel Biyografi*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2023, s. 509.

³³ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1969, s. 394.

³⁴ Mustafa Kemal'in bu konuda Reşit Galip'e hazırlattığı proje ve milli bir din anlayışının ikamesinde kullanılan diğer araçlar için bkz. Hicret K. Toprak, *Mihrap Minber ve Devlet*, İstanbul, Küre Yayınları, 2019, s. 38 vd.

Onun diğerk başkaka konularda olduğu gibi din ile ilgili görüşleri de her şeyden önce te'lifçidir, yani dine bakışı topyekûn kabul ve ret sınırlarında konuşlanmaz. Bunun yerine o, toplumun bir unsuru olarak gördüğü dinin modernleşme ya da o günün diliyle muasırlaşmayla birlikte nasıl bir arada bulunabileceğine odaklanmıştır. Bu çerçevede geleneksel fıkıh anlayışını modern ihtiyaçlara uyarlamaya çalışan Gökalp, "diyanet" ve "kaza"nın birbirinden ayrı alanlar olarak tanımlanmasını önermiş, böylece modern toplumun işlevsel farklılaşmasına paralel olarak dinin toplumsal rolünü de yeniden tanımlamak istemiştir.

Gökalp'in reform vizyonu Cumhuriyet dönemi din politikalarıyla teorik düzeyde örtüşmekle birlikte esasen o, sosyolojik muhayyilesiyle uyumlu olarak kültürel ve dini normlara duyarlı bir toplumsal dönüşümden yanadır. Onun te'lifçi yaklaşımının en bariz yanı, "hars" ve "medeniyet" kavramsallaştırmasıdır. Durkheim'ın kolektif şuur kavramına benzer şekilde "hars"ı milletin dini, ahlaki, estetik ve lisanı unsurlarını içeren ortak bir vicdan olarak tanımlayan Gökalp, "medeniyet"i de bilim, teknoloji ve akılcı yöntemleri içeren evrensel bir kavram olarak ele alır. Ona göre Türk toplumu modernleşirken Batı medeniyetinin bilimsel ve teknik unsurlarını almalı, ancak milli harsını korumalıdır.

Gökalp'in Durkheim'la tartışmasız bir ortaklık içinde bütünleştirilen fikriyatı, ona özgün bir dil tahsis etme noktasında kısıtlayıcı kodlar üretir. Durkheim'ın kendi toplumsal gerçekliği içinde ortaya koyduğu muhayyilesinin, Gökalp üzerinde belirleyici olduğu açıktır. Ne var ki burada Gökalp'in Türkiye'nin ana damar kodlarını ihmal etmeksizin yeniden tanımlama çabasında olduğunu unutmamak gerekir. Onu özgün kılan, bir başka dünyada açıklayıcı bir perspektif olarak öne çıkan bağlamın, özgün bir karakter kazandırılarak transfer edilebilmesidir. Gerçekten de Gökalp'in Durkheim'a bağlı diyalektiğinin, onu bütün dönüştürme faaliyetlerinde her zaman özgün bir damar olarak ayırttığını kabul etmek gerekir.

Nihayetinde, Ziya Gökalp'in fikirleri, yeni bir okumayla din-devlet ilişkilerinin yeniden yapılandırılması ve dini kurumların modern toplumdaki işlevlerinin çözümlenmesinde bugün de önemli bir referans noktası sunabilir ve farklı ideolojik yaklaşımlar arasında uzlaşa arayan günümüz Türkiye'si için yol gösterici olabilir. Özellikle din-devlet ilişkileri ve dini kurumsallaşma bağlamında Gökalp'in görüşleri yeniden

analiz edilerek yapısal bir dönüşüme aracılık edebilir. Böylece belki de onun laikliği nasıl yorumladığı ve ona bilinen kalıpların ötesinde kendinden neler eklediğini görmek de mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Atatürkçülük Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1998.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-I*, Ankara, TTK, 1997.
- Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1969.
- Beysanoğlu, Şevket "Ziya Gökalp'in Diyarbakır'daki Çalışmaları", *Ziya Gökalp*, S. 41, C. 7, 1986, s. 34-60.
- Durkheim, Émile, *İntihar*, Ankara, TTK, 1986.
- Egeli, Münir Hayri, *Atatürk'den Bilinmiyen Hatıralar*, İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, 1959,
- Gökalp, Ziya, "Cemaat ve Cemiyet", *Türk Yurdu*, 30 Mayıs 1329 [1912], Yıl: 2, C. III, sy. s. 565-570.
- Gökalp, Ziya, "Diyanet ve Kaza", *İslam Mecmuası*, sy. 35, 27 Ağustos 1331 [1915].
- Gökalp, Ziya, "Fıkıh ve İctimaiyat", *İslam Mecmuası*, S. 2, 13 Şubat 1329 [1914].
- Gökalp, Ziya, "İctimai Usul-i Fıkıh", *İslam Mecmuası*, S. 3, [1914].
- Gökalp, Ziya, *Hars ve Medeniyet*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2016.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1970.
- Gökalp, Ziya, "İkinci İstida: Gazi Paşa Hazretlerine", *Küçük Mecmua*, 1/21, 30 Teşrinievvel 1338 [1912],
- Gökalp, Ziya, "Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak", *Türk Yurdu*, Mart 1328 [1912], Yıl: 2, C. III, sy. 11, s. 331.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1976.
- Gökalp, Ziya, *Yeni Hayat*, İstanbul, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1918.
- Hakimiyet-i Milliye*, 7 Şubat 1923.
- Hanioğlu, Şükrü, *Atatürk: Entelektüel Biyografi*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2023.
- Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Sunar, Lütfi ve Erdem, Sami, "Ziya Gökalp", *İslam Düşünce Atlası*, C. III, İstanbul, İLEM, 2017, s. 1283-1284.
- [Tanrıöver] Hamdullah Suphi, "Başlangıç", *Türk Yurdu*, 1/1, 15 Mart 1923.
- Toprak, Hicret K., *Mihrap Minber ve Devlet*, İstanbul, Küre Yayınları, 2019.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp*, Ankara, Kanaat Kitabevi, tz.